

Ж.Е. АБЖАМАЛОВА

КОНТРАСТИВТІ ЛИНГВИСТИКА ЖӘНЕ ҚАЗАҚ ТІЛІНЕ ШЕТ ТІЛІ РЕТИНДЕ ОҚЫТУ

Казіргі тіл ғылымындағы контрастивті лингвистиканың (салғастырмалы тіл ғылымының) рөлін шет тілін тиімді мемгерту үмттылыстарымен және мектептегі білім беру проблемаларымен тығыз байланыста қарастырады. Бұндай бағыттағы зерттеулер өсіресе казак тіл білімі үшін маңызды болмак, себебі қазіргі таңда қазақ тілін шет тілі ретінде оқытудың әдістемесінде оқытушылар мен окушыларға да қажетті лингвистикалық білімдер жүйесін контрастивтік тіл ғылымы түрфысынан зерттеу өрі колдану маңызды болып отыр. Жылдан жылға еліміздің орыстілді азаматтарының арасында мемлекеттік тілді игеруге деген сұранысы сан жағынан ғана емес, сапа жағынан да артып отыр. Осымен байланысты мектептер мен жоғары оқу орындарында қазақ тілінің сағат саны артып отыр, сонымен бірге бұл сабактардың ұтымдылығын, терендігін арттыру да қарастырылып жатыр, атап айтқанда болашағы зор бағдарламалық оқыту, дыбыс және бейне техникалық құралдарды пайдалану сияқты жаңа әдістемелерді, амал-тәсілдерді колдану сабак сапасын жақсарту жолдарына жатады. Осылардың қатарында қазіргі тіл ғылымының, нақтырақ айтқанда салғастырмалы лингвистиканың жетістіктерін қолдану да тиімді болары сөзсіз.

Бұл тұста контрастивтік лингвистика термині және оның зерттеу нысанына тоқтала кеткен орынды болмак. Контрастивтік лингвистика нысаны ретінде екі тіл алынып, олар бір-бірімен салғастырыла зерттеледі [1, 239]. Жекелеген тілдерді салыстыру тіл білімінде жаңалық емес. Мұнымен тарихи-салыстырмалы тіл білімі де айналысады. Алайда тарихи-салыстырмалы тіл білімінің міндеттері мен әдістері контрастивтік лингвистика міндеттері мен әдістерінен әлдекайда басқаша. Компаративист ғалым тілдерді бір-бірімен олардың генетикалық байланысын анықтау үшін салыстырады, ол салыстырылған тілдердің бөлініп шыққан ататілін қалпына келтіруге тырысады. Ал контрастивтік лингвистикада тілдерді таза колданбалы мақсатта, тілді оқыту әдістемесін жетілдіру және нәтижелілігін арттыру үшін салыстырады.

Контрастивтік лингвистика тілдік құрылымның едөуір кең қолемін қамтиды, ал тарихи-салыстырмалы тіл білімінде негізінен фонетикалық жүйе мен лексикалық бірліктер салыстыру нысанына алынады. Мәселен, Прага тіл ғылымы мектебінің өкілі В.Матезиус контрастивтік лин-

гвистиканың маңызын жете түсінді. Ол бұл бағыт аясында тілдер туған тілді немесе шет тілін терендептіп оку үшін құрылымдық-функционалдық түрфыдан салғастырылатынын көрсетті. Алайда бүгінгі күнге дейін контрастивтік лингвистиканың жетістіктері толық пайдаланылып жүрген жоқ, мәселен, орыстілді аудиторияға казак тілін оқытқанда орыс тілі мен казак тілі тек лексикалық деңгейде ғана салғастырылып отырғаны белгілі. Сондықтан тілдің басқа да құрылымдық салаларының салғастырмалы талдаулары қолданылған жоқ. Әрине контрастивтік лингвистика жеке сала ретінде соңғы жылдары ғана бекігенімен, тілдердің салғастырылу тәжірибесі бұдан да ертеректе орын алған. Мәселе тек олардың жүйелі түрде салғастырылуында болып отыр. Сонымен тілдердің жүйелі түрдегі салғастырылуына негізделген практикалық контрастивтік лингвистиканың негізі XX ғасырдың екінші жартысында, дәлірек айтқанда 1957 жылғы Р.Ладоның «Мәдениет шенберінен тысқарыдағы лингвистика» («Лингвистика поверх границ культуры») жарияланымынан бастау алды десе де болады. Ладо өз еңбегінің басында американкалық структуралист Фризге сілтеме жасайды, себебі ол бірінші болып ағылшын тілін үйрету әдістемесінде лингвистикалық ғылымның принциптерін пайдаланған болатын. Фриз былай деп жазады: «оқушының ана тілімен жанама түрде егжей-тегжейлі салғастырудан өткен оқытылатын тілдің ғылыми сипаттамасына негізделген материал ең тиімді болып саналады» [2]. Ладо мұны қолдайтынын былай білдіреді: «Оқулықтарда грамматикалық құрылым, айтылым, сөздік, мәдени мазмұнға арналған бөлімдер болу керек. Бөлімдерге бөлу біз ұсынған салғастыру негізінде жүзеге асырған ұтымды» [2, 3]. Осы еңбектен бастау алғаннан кейін, контрастивтік лингвистика қарқынды дамыды, алдымен американдақ зерттеу орталықтары, кейіннен европалық зерттеушілер бұған ерекше үлестерін қости (Moult 1962; Kufner 1962; Stockwell, Bowen 1965; Stockwell, Bowen, Martin 1965; Agard, DiPietro 1966). Ендігі кезекте аталған бағыттың жетістіктерін казак тілін шет тілі ретінде оқытуда пайдалану біздер үшін де тиімді болатынына баса назар аудартқымыз келеді.

Сонымен жоғарыда тіл оқыту мақсатында тілдерді салғастыру идеясының жаңа емес екенін айттық. Шет тілдерінің дәстүрлі грамматикала

ры мақсат-тіл (біздің жағдайымызда бұл – казак тілі) мен бастапқы-тілдің (орыс тілі) құрылымы мен қызметтерін салғастыруда контрастивтік әдісті қолданады. Контрастивтік құрылым бойынша алғашкы зерттеулер дәстүрлі грамматикалардан да әрі қарай кетті, оларда тілдің таксономиялық үлгілері ұсынылды. Бұны алғаш ұсынған АҚШ-тағы Блумфильд мектебі болды. Осы үлгіні пайдаланатын лингвист туындаушы (порожденный) сөйленімді бастапқы негізге алып, оны құраушы элементтерді (мысалы, фонемалар мен морфемаларды) анықтап, соナン соң олардың өзара қатынасына қатысты дистрибуцияны белгілейді. Бұл әдісті қолдану көптеген пайдалы нәтижелерге жеткізді, алайда аталған үлгі тілдердің шын мәніндегі детальді түрдегі талдауы үшін жеткіліксіз болып шықты. Соңғы жылдардағы контрастивтік лингвистикалық бағыттағы зерттеулер тілдің трансформациялық-тудыруши (порождающей) үлгісіне (моделіне) негізделе бастады, мұны алғаш рет зерттеп шығарған ғалымдар Н.Хомский мен З.Хэррис болды [3; 4].

Трансформациялық тудыруши грамматиканы қолданудың артықшылықтары қандай дегенде, ен алдымен мына басымдылық ойға оралады. Бұл тілдер арасындағы айырмашылық тілдің жекелеген салалары үшін алғандағы жүйелер мен ережелер арасындағы айырмашылық дегенге саяды. Мұндай жол арқылы салғастырылып отырған тілдер арасындағы барынша нәзік ерекшеліктерді байқауға болады. Сонымен бірге трансформациялық-тудыруши модельде «астырт» (глубинная) және «ұстірт» (поверхностный) құрылым сиякты ұғымдардың қолданылуы тиімді болып табылады. Мәселен, осы ұғымдар түрғысынан алғанда бастапқы-тіл мен мақсат-тіл көптеген құрылымдық айырмашылықтар таза сырттай сипаттағана болып шығады: екі тіл үшін де ортақ болып табылатын астырт құрылым белгісі осы тілдердің ұстірт құрылымында әртүрлі жолмен көрініс табуы әбден мүмкін және көрініше де болуы ықтимал. Мысалы, бұл орыс және қазак тілдерінің кейбір септік формалары үшін осындаи болып келеді. Осындаи мәселелер ен алдымен қолданбалы лингвист үшін тілді оқыту түрғысынан өзекті болуы керектігін ешқашан ұмытпаған жөн.

Жоғарыда контрастивтік лингвистикада қолданылатын екі модельге ғана тоқталдық, ал оның басқа да модельдері жеткілікті, сондықтан олардың бәріне тоқталып жатпастан, оның модельдерге байлаулы еместігін, модельдер уақыт өте келе үнемі өзгеріп отыратынын айта керек.

Теориялық та, практикалық та контрастивтік лингвистика қазак тілін шет тілі ретінде оқытудың жекелеген мәселелерін шешетіні сөзсіз. Со-

нымен бірге бұл бағыттағы зерттеулерді әсіресе ересектерге тіл үйретуде қолдану өте ынғайлы, себебі үлкендердің когнитивтік қабілеттері бала-ларға қарағанда әлдекайда жоғары екені сөзсіз. Дегенмен кез келген тіл үйрету деңгейі үшін дайындалатын окулықтар міндетті түрде салғастырмалы тіл ғылыминың деректеріне сүйенгені абыз. Осы айтылғандар контрастивтік лингвистиканың нәтижелері басқа да тіл оқыту әдістеріне қарсы қойылу керек деген қате пікір тудырмау керек, көрініше тіл үйретуде ол басқа әдістермен үйлестірілсе, жоғары нәтижеге қол жеткізуға болары анық. Сонымен қатар контрастивтік лингвистика нәтижелерін пайдалану оқыту барысындағы оқушылардың жиберген қателерінің барлығы интерференцияның (ана тілінің үлгілерін үйреніп жатқан тілге көшіру) салдары деген пікір де туындаамаса керек. Сондай-ақ қателер максат-тілдің жүйесінің оқушы санасында берік орнықпағаны салдарынан да болуы әбден мүмкін. Бұдан басқа да себептер қатеге негіз болуы мүмкін. Сондықтан окулықтарды құрастыруды контрастивтік лингвистиканың ғана ескеру толық болмайды, сондай-ақ қателерді болжай контрастивтік лингвистиканың бір ғана міндетті емес.

Біз қазақ тілін басқа тілді белгілі бір ұжым ішінде оқыту мәселеін қарастырып отырғандықтан, тіл үйрету модель ана тілін үйрету модельінен өзгеше болатыны белгілі. Оқушылар мұндайда ана тілінің бастапқы берілгендерімен емес, дидактикалық және әдістемелік бағдарламаладау нәтижесінде дайындалған үйреніп отырған тілінің екінші реттік тілдік ақпаратымен танысады. Мұндағы «дидактикалық бағдарламаладау» деген үйреніп отырған тіл туралы лингвистикалық мәліметтердің қолданылуы болса, «әдістемелік бағдарламаладау» педагогикалық принциптерге сәйкес лингвистикалық мәліметтер туралы жалпы түсінік. Дидактикалық бағдарламаладау нені оқыту керектігін анықтаса, әдістемелік бағдарламаладау қалай оқытуды белгілейді. Сонымен бірге тіл үйренуші өз тәжірибесінде бір тілді, яғни ана тілін игергенін ескеру керек, демек интерференцияның болатынын есте ұстau орынды. Осы түрғыдан алғанда екі тілдің контрастивтік талдаудың мақсаты жекелеген грамматиканы сипаттап беру, ал ол өз кезегінде бастапқы-тіл грамматикасы мен мақсат-тіл грамматикасының арасындағы айырмашылықтар жиынтығынан құралады. Бұл **айырым (дифференцирующая) грамматика** дидактикалық бағдарламаладаудың өзегіне айналады. Айтылғандардан екі тіл грамматикаларының бір-бәріне сәйкескен тұстары оқыту назарынан тыс қалу керек дегенді білдірмейтінін ескертеміз. Ал айырым грамматика оқыту сатылары мен ма-

териалды жеткізудің бірізділігін айқындай отырып, оқу материалының сұрыпталуы мен градациясына әсер етуге тиіс.

Сонымен контрастивтік лингвистика жетістіктерін оқытуда пайдалану арқылы тілтанымшылар мен оқытушылардың ізгі бірлесуі негізінде пәнаралық байланыска жол ашылады. Мұндай бірлескен әрекеттен ең кем дегенде кателерді бағалаудың объективтік критерийлерін анықтауға мүмкіндік туындаиды. Бұл бұған дейінгі кателерді бағалауда біршама жетілген болары сөзсіз. Тілді игерудің бастапқы кезеңінде интерференция салдарынан болған кателер аса қаталдықты қажет етпейді, алайда лингвистикалық сипаттағы басқа кателерге аса мұқияттылық керек. Осы бір күрделі мәселеге келгенде тілтанымшы ғалымның көмегі ерекше болады. Себебі кателердің талдауы мен контрастивтік талдау бір-біріне қарама-қарсы емес, керісінше, бірін-бірі толықтырып түрады, өйткені біріншісі тек қана контрастивті қатынастарды ғана қамтыймайды, ал екіншісі тек кателерді ғана сипаттап қоймайды, сонымен бірге егжей-тегжейлі оның нақты көздерін де талдайды. Алдымен осы талдаулардың қайсысын жүргізу керек деген мәселе алға қойған міндетке байланысты өзгерे береді.

Контрастивтік талдау тілдің барлық денгейлеріндегі бірліктерді қамтиды. Лексикологияға қатысты токталсақ, барлық сөздіктер белгілі бір дәрежеде контрастивтік принципке негізделіп құрылады. Мұнда контрастивтік талдау үшін жүйелілік критерийлерінің таңдауы аса маңызды. Көптеген сөздіктер еркін түрде құрастырылған; әр тілдегі сөздер мағынасының айырымы әртурлі принциптерге негізделген. Лексикологиядағы контрастивтік талдау онай деуге болмайды. Мұнда мағыналарды айырымдаудың (дифференциацияның) семантикалық компоненттік параметрлерінің жильтығы педагогикалық мақсаттар үшін тым күрделі болып, оқулық сөздіктерінің құрастырушылары үшін лексиканың тазағының сипаттамасы негізінде алынған нәтижелерге сұрыптау жасаудың туралы келеді.

Контрастивтік талдауда салғастырылып отырған тілдердің бірдей денгейін сақтап отыру да аса қажет. Денгейлердің бірдейлігі – болашакта ерекше назар аударуды қажет ететін түрткіжайт. Оқытушын бір кезеңінде тілдер туралы түсінік денгейлерінің ажыратылуы басқа бір кезеңдермен салыстырғанда анық болатынын байқалады.

Дж. Кэрролл контрастивтік лингвистиканы психологиялық аспектіде қарастыра отырып, оған он баға берді [5]. Ол басқа да ғалымдар сиякты тіларалық конвергенция мен дивергенция фактісіне назар аударды (Nickel, Wagner 1968, 248). Психолог үшін конвергенция мен диверген-

ция құбылыстары арасындағы өзара әрекеттестік қызығушылық тудырады, екінші жағынан оған тілді менгеру үдерісі де назар аударарлық мәселе болып табылады. Конвергенция құбылысы кодтауға септігін тигізсе, кодты ашуға кедергі келтіреді. Бұл жағдай тілді оқыту процесінде түрліше қолданыла алады және мұғалімнің мақсатына тілді белсенді қолдануға, әлде салғырт қолдануға үйрететініне байланысты болады.

Қандай да бір қорытындыға келетін болсақ, мыналарға баса назар аудару керек. Ең алдымен қолданбалы контрастивтік лингвистика окушылардың назарын үнемі әрі жүйелі түрде тілдік айырмашылықтарға аударып отыруды мақсат тұттайды. Оның міндеті ең алдымен оқулықты құрастырушыға материалды сұрыптау мен орналастыруға көмектесу, сондай-ақ оқытушыға түсіндіріп отырған құбылысын теренірек ашып көрсету болса керек. Оқулық авторына да, оқытушыға да бірінш тіл (орыс тілі) мен үйренетін тіл (казак тілі) арасындағы интерференция салдарынан болған кателердің алдын алу, себебін түсіндіріп, оларды түзетіп, жою үшін контрастивтік грамматиканы білу қажет. Оқыту тәжірибесіндегі контрастивтік лингвистиканың тиімділігі оқыту міндеттері мен окушылардың жас ерекшелігіне қарай өзгеріп отырады. Практикалық жұмыста контрастивтік лингвистиканың барлық талдауы қажет бола бермейді. Кателерді сұрыптау мен бағалауда да контрастивтік лингвистика өз рөлін атқаруы тиіс. Алайда шет тіліне оқытушының барлық мәселелері мен қындықтарын контрастивтік лингвистика шеше алмайтынын ескеру керек. Интерференция құбылысын зерттеуге психология да өз үлесін қосуы абзal. Оқыту психологиясы сондай-ақ интерференция құбылысы қарастырылып отырған тілдің нақты денгейіне қандай да бір дәрежеде тәуелді болуы мүмкін бе дегенді де зерттеу нысанына алуы қажет.

ӘДЕБИЕТ

1. Большой энциклопедический словарь. Языкознание. М., 1998;
2. Lado R. Linguistics across cultures. Applied linguistics for language teachers, Ann Arbor, 1968;
3. Хомский Н. Синтаксические структуры (ағылшын тілінен аударма) // Новое в лингвистике. М., 1962;
4. Harris Z.S. Discourse analysis, «Language», 19526 v. 28, № 1;
5. Carroll, J. B. «Memorandum: On Needed Research in the Psycholinguistics and Applied Psycholinguistic Aspects of Language Teaching.» Foreign Language Annals. 1968, Vol 1. pp. 236-238.

Резюме

Поднимается проблема прикладной контрастивной лингвистики как средства усовершенствования методики обучения второму языку.